

Carles Ribera
Gemma Domènech

**CAMINS DE SORTIDA.
L'EXILI GIRONÍ DE 1939**

A principi de 1939 la Guerra Civil és a les acaballes. El ràpid avenç de les tropes insurrectes per terres de Catalunya culmina a les comarques gironines a la primeria de febrer de 1939. En només 11 dies, els que van del 31 de gener al 10 de febrer, l'exèrcit franquista avança des de Blanes cap al nord. Empesos per l'ofensiva final, la ciutadania local i els refugiats procedents d'altres punts de la Península Ibèrica s'apressen cap a la frontera en un èxode mai vist fins aleshores: entren a França prop de mig milió de persones, unes cent mil de les quals s'estima que són catalanes. Entre aquesta gernació hi ha les autoritats de la República i de la Generalitat de Catalunya. A Girona, els anomenats nacionals irrompen el 4 de febrer. Troben una ciutat exhausta i força buida, ja que la por als invasors és tan intensa que, a banda dels que han emprès el camí de l'exili, molts veïns han decidit fugir boscos endins per evitar el primer cop de l'enemic. Llegim-ne un testimoni:

“Vam sentir a dir que s’acostaven els nacionals i vam fugir tots cap als Àngels. Els meus pares, que tenien cap a setanta anys, dues de les meves germanes amb els seus marits, i un dels meus germans amb la seva xicota. Vam fugir amb una tartana muntanya amunt i vam fer nit al bosc. Va ploure a bots i barrals tota la nit, i vam haver d’aixoplugar-nos a sota la tartana i als arbres. Vam continuar fins a una casa de pagès on teníem parents. Al cap d’uns dies, vam tornar a Girona. Vam trobar casa nostra intacta, perquè un veí que no havia fugit s’havia dedicat a enganxar cartells a totes les portes del veïnat. Als cartells hi deia Viva Franco! Arriba España! I els soldats van passar de llarg sense saquejar les portes on hi havia aquests cartells enganxats...”

Aquest testimoni és el de Teresa Aleixandri, aleshores una jove de 17 anys, filla menor d'una nombrosa família de republicans com moltes altres n'hi havia a la ciutat. En el cas dels Aleixandri, els que no han mort al front o com a conseqüència de les penes de la guerra a la rereguarda tornen a casa i es van reincorporant, poc a poc, alguns amb penes de presó, condemnes a mort commutades o internaments en camps de concentració franquistes, a la grisa vida de postguerra. Un dels germans de Teresa emprèn la fugida. Es diu Joaquim Aleixandri. Aquell gener de 1939 encara no ha fet els 33 anys, és ferroviari de professió, militant del Centre Republicà del carrer del Carme i té un extens currículum polític que inclou l'empresonament pels fets d'Octubre del 1934, la participació en el Comitè Antifeixista de Caldes de Malavella i l'alcaldia d'aquesta mateixa localitat, on residia per motius de feina. El seu testimoni escrit, localitzat a la seva mort, és una bona guia de l'èxode. Abans d'abordar el seu cas i alguns d'altres, però, cal acotar bé l'escenari.

L'Exili com a subjecte històric

D'exilis n'hi ha hagut molts, al llarg de la història, i el nostre poble s'ha vist immers en més d'un d'aquests processos. Tanmateix, no hi ha dubte que el mot "Exili", en singular i amb majúscula, està associat poderosament en l'imaginari dels catalans a la fi de la Guerra Civil, l'any 1939. Es tracta d'un automatisme mental col·lectiu que identifica un concepte genèric amb un episodi molt concret del nostre passat. És aquell capítol que comença, com hem

vist, d'una manera massiva i irrevocable, a la darrerria de gener de l'any 1939. És la sortida del país de milers de ciutadans que per diverses raons (totes vinculades per un denominador comú: haver fet costat a la defensa de la legalitat institucional) es veuen empesos a creuar la ratlla a la recerca de seguretat. Militars, combatents, polítics, intel·lectuals, gent d'estrats socials diversos, dones, vells i nens integren el col·lectiu humà que s'amuntega a les portes de l'estat veí del nord. La por a represàlies és natural en el cas de tots aquells que han estat més directament implicats en la defensa de la causa republicana o revolucionària. És, si ens fixem en el pes numèric de grups que, almenys aparentment, es poden qualificar de políticament neutres (civils, ancians, dones i mainada) quan ens adonem de la magnitud de la tragèdia derivada de la conflagració bèl·lica. L'estat de xoc inicial és superat amb una certa promptitud per molts dels afectats: poques setmanes després han retornat gairebé la meitat dels que havien marxat. Segurament les perspectives de futur a la terra que els acull amb una mala gana més que evident, són un bon argument per repensar les estratègies personals de supervivència.

Qualitativament, l'amuntegament esmentat no és pas uniforme en el cul-de-sac comprès entre Portbou, la Vajol i Figueres. Tot i compartir un estat de precarietat generalitzada, resulta força evident el contrast que hi ha entre les condicions de tots aquells que integren l'elit republicana (en un sentit ampli: oficials de graduació, polítics i intel·lectuals) i la resta del contingent d'aquesta diàspora. El mas Perxés d'Agullana i les masies dels voltants, els pobles de Darnius i la Vajol, les ciutats de Figueres (i tam-

bé Girona i Olot) són alguns dels indrets on s'ofereix als prohoms catalans, i no només catalans, un recés absolutament modest a causa dels efectes de tres anys de guerra però ben segur més confortable que la pràctica intempèrie que aixopluga la majoria dels expatriats.

Una situació tan dramàtica no és nova en aquestes terres, ja que el país, el nord-est sobretot, és ja fa alguns mesos terra de refugi. Ara però, l'alè dels insurrectes al clatell, per una banda, i els colls d'ampolla en què s'han convertit els passos fronterers a causa del temor de les autoritats franceses d'una allau humana que cada vegada resulta més incontenible, alimenten la situació de caos, de campí qui pugui que regna en aquella rereguarda que se sap vençuda irremissiblement.

Molts gironins, no pas pocs, per temor, per prudència o per força, decideixen emprendre el camí nord enllà. Gràcies a treballs i recerques publicades en les últimes dècades, especialment els de Josep Clara, en coneixem alguns noms il·lustres i altres de menys coneguts: els polítics Miquel Santaló o Pere Cerezo; l'editor Darius Rahola; el pedagog, editor i intel·lectual Josep M. Dalmau; els metges Eliseu Jubert, Francesc Burch, Laureà Dalmau o Pompeu Pascual; l'industrial Ramon Varderi; l'advocat i propietari agrícola Joaquim de Camps i Arboix; el comerciant Gabriel Auguet; el pintor Josep Gallostra; el farmacèutic Lluís Ribas Crehuet; l'arquitecte Emili Blanch; l'activista i política Antònia Adroher; el tipògraf Gumersind Sardà, o el sastre Julià Ripoll. Alguns noms d'entre una llarga corrua de veïns, homes, dones, nens, que parteixen per evitar l'ira del vencedor.

En tot cas, entre gironins que marxen i fugitius de pas la impressió que causa l'estampida humana que omple Girona en el tombant del gener al febrer, abans de la caiguda definitiva de la ciutat, és impactant. Així ho descriu un prohoms com el tarragoní Antoni Rovira i Virgili, de pas per la ciutat de l'Onyar camí de França: *“La ciutat està enormement plena de gent, que hi acut a carrera feta per totes les rutes i camins. Hotels i hostals, dispeses i pensions i cases particulars vessen de forasters. Als voltants de la població apareixen campaments improvisats. [...] I a cada hora, a cada minut arriba més gent, en automòbils, camions, carros, motocicletes i bicicletes. Arriben també llargues corrues que van a peu. Per carrers i places hi ha rengleres de vehicles que destorben el pas. Soldats, obrers, pagesos, menestrals, funcionaris, polítics, tècnics intel·lectuals. De tot hi ha en barreja confusa. ‘Mig Barcelona és a Girona’, diu un amic barceloní. La frase, ja es comprèn, és hiperbòlica. Però no és exagerat de dir que ara conté Girona quatre o cinc vegades la seva població normal. I no són solament els barcelonins els qui van venint, sinó gent de totes les comarques de Catalunya i de totes les regions d'Espanya, les envaïdes i les que estan per envair.”*

Aquest és el panorama en l'última capital important del país abans de la frontera, lloc d'aturada gairebé obligatòria per als centenars de milers de persones que fugen. Seixanta quilòmetres més al nord es viu un drama encara més punyent. Llegim com ho veu Joaquim Aleixandri, en un text absolutament corprenedor que se situa pocs dies després de la caiguda de Girona: *“Un dia del mes de febrer de 1939,*

per concretar-ho el dia 13, a les 4 de la tarda, vaig entrar a França fugint dels enemics victoriosos que després de tres anys d'aferrissada lluita ens havien vençut [...] En els annals de la meva pàtria quedarà gravat per a sempre aquell èxode terrible i al·lucinant, aquells centenars de milers d'homes, dones, nens, ancians, ferits; les carreteres plenes, pleníssimes, de gent i d'animals; i entre tant desconcert, passaven les restes d'un exèrcit destrossat que no podia oposar-se en res a les tropes moderníssimes que havia tingut enfront. I enmig d'aquest conglomerat, d'aquesta torre de Babel, d'aquest èxode, d'aquest desbocament de tot un poble que camina apressat per les polsoses carreteres a la recerca d'allò que creien la seva salvació, passaven, rabents, veloços, com una visió quimèrica, els cotxes oficials que transportaven allò que representava o volia representat tots aquells éssers desmoralitzats i tremolosos [...]"

El relat d'Aleixandri continua amb la rebuda que tenen els fugitius en creuar la frontera: *"Com una marea humana vam traspasar la frontera i vam desbordar tot el previst, el poc previst que hi havia. Com ens van rebre? Enmig d'una pluja torrencial i un batibull infernal van arribar a la frontera pel Portús homes, dones, nens ferits, tot un riu de gent que venia terroritzada i agobiada per tants infortunis. En lloc d'allò que esperaven, es van trobar amb negres, negres mig salvatges que oposaven la barrera de les seves baionetes perquè ningú no entrés, negres que produïen, amb les seves mirades de concupiscència posades sobre les dones, calfreds de terror. L'onada humana va poder trencar les barreres i passar. Es van considerar salvats! Pobres il·lusos."*

Els *negres* a que es refereix tan amargament el cronista són els batallons de soldats senegalesos que serveixen en aquells temps en l'exèrcit d'un Estat encara fortament colonialista. A partir d'aquí, la descripció que fa Aleixandri ens transporta a un autèntic malson: *“Enmig d'aquella trista humanitat agonitzant semblava que es desencadenaven totes les fúries de l'infern, semblava que tot el món buidava les seves rancúnies sobre aquella pobra gent que tremolava de fred [...] La nit pietosa va tapar amb el seu mantell negre tota la planura i va escombrar quasi tota la sèrie de crims que es van cometre. Hi va haver, aquella nit –continua relatant aquest testimoni– violacions, estupres i tot el corollari de les indignitats humanes. Ningú va tenir compassió. Pobra de la femella, fos nena, jove o dona, que queia en les mans d'aquells fills de l'infern.”*

Els maltractaments i vexacions, si hem de fer cas al mateix testimoni, no queden aquí: *“Sense menjar, sense res, a l'altra banda de la frontera, van enviar 700 sandvitxos per a més de 7.000 homes [...] Ens van tractar pitjor que a bèsties, sense consideració, sense tenir en compte la dignitat humana. Van separar amb violència a les dones dels seus esposos, a les mares dels seus fills i, amb un refinament cruel, els van separar centenars de quilòmetres uns dels altres.”*

En aquest punt, el testimoni recull com les autoritats franceses separen homes i dones en els camps. Aquest, naturalment, no és l'únic gironí que ens ha deixat memòria de l'èxode. En recollirem un altre, a partir del text inèdit que es conserva a l'Arxiu Històric de Girona, el d'un nom conegut de la intel·lectualitat gironina del moment: el presti-

giós arquitecte Emili Blanch. Fill de la Pera establert a Girona, és un dels màxims exponents del corrent racionalista en l'arquitectura catalana. Compromès política i professionalment amb l'autogovern i la República, va deixar escrit: *“A la frontera de Portbou, després de llargues hores d'espera, parant la pluja a peu dret en plena nit, finalment poguérem passar la ratlla en companyia del comissari del Govern de la Generalitat, Josep Mascort, però els guardes francesos només permeteren que seguís endavant el comissari, que tenia passaport diplomàtic, i a mi em feren tornar enrere; després de pensar-ho un moment, em vaig llençar ràpidament carretera avall en direcció a Cervera, exposant-me als trets dels soldats colonials senegalesos que, amb l'ajut de potents reflectors, ens impedièn el pas als fugitius. Em cridaren que em parés i tornés enrere però, sense fer-ne cas, corrent adelerat, vaig atènyer, indemne, un revolt de la carretera protegit per uns marges que interceptaven els llums dels reflectors.”*

Després de l'arriscada aventura inicial, la sort de Blanch fa un tomb remarcable: *“Arribat a la població de Cervera i no trobant ànima vivent a qui preguntar en aquella hora de nit, seguint les vies del ferrocarril vaig arribar a l'àrea de l'estació i, saltant per sobre d'una paret de tanca, m'hi vaig introduir. Finalment, un treballador dels ferrocarrils francesos em va acompanyar fins un tren que, segons em va dir, estava format per sortir la matinada següent cap a Perpinyà [...] Aquell ditxós tren estava preparat, precisament, per acollir personalitats i altra gent molt compromesa [...] i era ja ocupat per un gran nombre de persones assegudes en bancs de fusta, enmig d'una fos-*

ca gairebé total que, de moment, no permetia reconèixer ningú. Un senyor, que al llarg de la conversa vaig saber que era l'excels poeta Antonio Machado, em va fer lloc entre ell i la seva senyora mare, honor que he recordat tot el llarg de la meua vida.”

No és l'únic personatge important amb què coincideix a l'inici del seu èxode: *“El matí del nou dia em va portar a fer també la coneixença personal de Carles Riba, gran poeta, crític i assagista, del qui he estat sempre un admirador entusiasta, i que en aquella circumstància, desposseït de moneda que tingués algun valor, em va pagar el pasatge fins a Perpinyà, que costava set francs.”*

En aquell vagó, o en algun altre d'aquell tren de l'esperança, hi falta un gironí il·lustre, com recorda el propi Blanch: *“Uns dies abans, a la ciutat de Figueres, envaïda per la multitud de gent que fugia de les massacres franquistes, havia intentat, apassionadament, convèncer a l'insigne ciutadà i notable escriptor Carles Rahola i Llorens, gran amic i company, que es decidís d'una vegada a unir-se amb nosaltres en el camí de l'exili. Malauradament vaig fracassar en l'intent i l'admirat amic fou iniquament afusellat a la ciutat de Girona pocs dies després d'haver-hi tornat.”*

Són dos relats, els d'Aleixandri i Blanch, que ens ajuden a configurar l'escenari d'aquells primers moments. Són dues narracions, a més, que es complementen, ja que, respectivament, responen al perfil de dues tipologies d'expatriats el camí dels quals es bifurcarà ràpidament.

Un tren amb moltes estacions

Tot el que s'ha descrit fins ara no és l'Exili, tinguem-ho clar. Només n'és l'inici. I és en aquest punt on caldria introduir una reflexió que servirà de fil conductor de la resta de l'exposició. El concepte d'Exili no és estàtic, no es pot definir com una instantània que conté tots els elements de manera fixa i permanent. Per dir-ho més gràficament, l'Exili no és una foto, sinó una pel·lícula. No estem parlant d'un fenomen estable sinó d'un procés dinàmic. Els exilis en general, i aquest en particular, contenen un ritme intern marcat per l'evolució tant de la situació general dels protagonistes com de l'experiència subjectiva de cadascun d'ells. Vivències condicionades per factors tan diversos, i sovint tan aparentment trivials, com són l'estat anímic o la salut, contingències individuals a les quals se superposen de manera indestruïble les conjuntures econòmica, social i política, unes variables generals que cal tenir en compte no només en l'indret on han anat a parar els exiliats sinó també en el lloc on s'espera tornar, perquè tot exiliat espera en el fons del seu cor tornar algun dia.

Si prenem en consideració, per tant, totes aquestes circumstàncies, hem de concloure que no és el mateix exili el del febrer del 1939 que el del 1945, o el del 1948, dels anys 60 o, estirant al màxim la corda cronològica, el del setembre de 2002, que és fins on arribarem en aquestes pàgines. Certament, tots aquests segments temporals formen part d'un mateix procés, però en són etapes substancialment diferenciades, que prenen alguns esdeveniments històrics claus com a fites de referència que serveixen per fer les partions.

1. Gener 1939 - maig 1940. Fugida, xoc i decepció

Una primera etapa, que ja hem vist parcialment, és la que s'inicia el gener de 1939 i transcorre fins a finals de primavera de 1940. És el moment de la fugida, del xoc dels camps de concentració i, en molts casos, de la desil·lusió davant el rebuig de la idealitzada República francesa. El temps de l'ensorrament. El febrer de 1939, el suplici per als refugiats republicans no ha fet altra cosa que començar. Argelers, Barcarès, Sant Cebrià, Rivesaltes, Gurs, Bram, Agde, Setfont, Vernet d'Arieja... Tots aquests topònims identifiquen senyals de camps de concentració o reclusió, d'agrupament del contingent de fugitius que passen la frontera durant l'hivern inclementíssim de l'any 39. Els republicans catalans i espanyols que arriben a terres del Conflent, el Vallespir i el Rosselló, que progressivament són reubicats més al nord, sense deixar el Migdia francès, no tenen, com hem llegit en el relat d'un dels integrants d'aquella massa humana desorientada i decandida, una rebuda precisament acollidora. Les autoritats han fet curt preveient que el nombre de refugiats no passarà de les 60.000 persones i el dispositiu d'acollida es veu absolutament desbordat per la realitat. Paral·lelament, la campanya d'intoxicació dels òrgans de comunicació de la dreta i els catòlics francesos propicien un cert clima no de rebuig obert però sí de recel indissimulat entre la població nord-catalana, alimentada per actes aïllats d'alguns afamats excombatents republicans que ronden disseminats pel territori. Davant la gravetat de la situació, l'estratègia oficial, inicialment d'un humanitarisme tebi, s'endureix progressiva-

ment, i més després de l'autorització del govern francès de l'entrada de combatents, ja que inicialment les barreres només han estat obertes a civils. El Portús i Cervera de la Marenada són els punts de més flux humà, tot i que la permeabilitat d'una frontera muntanyosa i poc poblada fa anar de bòlit les companyies de guàrdies disposades per l'anomenat *Pla de Barrage* al llarg dels Pirineus Orientals.

Els fugitius topen, doncs, amb un comitè de rebuda integrat per 50.000 agents armats: Una primera línia d'escamots de guàrdies mòbils i una segona línia integrada pels esmentats soldats senegalesos encarregats d'aplegar i distribuir en els diferents camps els nouvinguts. La improvisació absoluta impedeix una certa ordenació de les partides d'emigrants. La platja d'Argelers, exposada a totes les inclemències meteorològiques; el camp de Setfont, destinat només a soldats republicans, on durant molts dies els homes suporten fred, pluja i vent al ras; Vernet d'Arieja, camp internacional de càstig. Cal fer esment especial del camp dels catalans, un dels tres recintes bastits a Agde, prop de Seta, on es reagruparan, després de fer una recollida de signatures, molts dels refugiats d'aquesta nacionalitat. Molts refugiats catalans, però quants? Si l'estimació del total d'individus que va creuar la frontera se situa entorn de les 500.000 persones, garbellar-ne d'entre aquest total els que eren catalans resulta encara una tasca més complexa. En un intent d'afinar la xifra, un cens realitzat sobre el terreny aquells dies per la Generalitat aconsegueix registrar, tot i les dificultats, el 60 per cent dels refugiats procedents del Principat. La xifra arribava a les 100.000 persones procedents d'un país d'uns 3 milions d'habitants abans de l'inici de la Guerra.

Ben aviat, els camps, especialment el número 3 d'Agde, anomenat Camp dels Catalans, esdevenen un model d'organització i disciplina orientats a ordenar l'exili i buscar sortides. La França que troben els catalans foragitats del Principat és un Estat en procés de desintegració institucional sota l'amenaça cada cop més inexorable de l'Alemanya nazi. És per això que la diàspora catalana no és un fenomen geogràficament estàtic. Hi ha qui torna poques setmanes després. Molts dels que es queden voldrien seguir aquests primers repatriats, però no poden lliurar-se a les mans del botxí.

Al país d'acollida, les possibilitats de trobar feina o d'obtenir permís de residència són força complicades sense tenir coneixences o familiars establerts a la Catalunya del Nord. Ja des d'un primer moment la Generalitat, per una banda, tot i haver de lliurar tots els seus fons al govern republicà espanyol, i la fundació cultural Ramon Llull, organitzen una xarxa d'atenció als refugiats destinada a pal·liar penúries, legalitzar situacions o gestionar la sortida de l'Estat francès. Cal afegir també el "Servicio de Emigración de los Republicanos Españoles" (SERE) constituït el març de 1939 pel govern dirigit pel comunista Juan Negrín, o la "Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles" (JARE), controlada pel socialista Indalecio Prieto i presidida pel català Lluís Nicolau d'Olwer.

Ajudar? A qui? A quants? Un memoràndum redactat a Londres el març de 1939, la qual cosa revela la brutal capacitat organitzativa tot i la lamentable situació, indica que de tots els catalans expatriats n'hi ha prop de 40.000 que no poden retornar. La seva integritat està en joc. El mateix report també fa una distribució per sectors productius d'a-

proximadament la meitat del contingent, que mostra com en el col·lectiu d'emigrats hi ha representats tots els sectors d'activitat del país, per bé que les classes populars són les que aporten més actius. És un detall a tenir en compte per no incórrer en el miratge de l'exili de les elits, una percepció que ha quedat fixada pel gran nombre de memòries precisament de personatges destacats que descriuen un exili que, molt sovint, tot i ser difícil resulta força menys dramàtic que el de la majoria. En aquest sentit, la sensació que hi va haver dos exilis, el dels prohoms i el dels altres, és patent des del mateix moment en què es va produir. En aquells dies l'esmentat SERE ja va ser acusat d'aplicar favoritismes a l'hora de concedir subsidis i passatges. I no es pot oblidar, tampoc, com alguns polítics, com Marcel·lí Domingo o Jaume Miravittles, confeccionen llistats de dirigents o intel·lectuals que havien de ser salvats dels camps de concentració si eren arrestats, o rescatats si ja hi havien anat a parar.

En aquesta situació, naturalment, tothom s'espavila com pot. Tornem al testimoni de Joaquim Aleixandri, per exemple. Més enllà de les seves memòries, n'hem seguit la pista als arxius. El primer rastre documental a França el tenim el 28 de maig de 1939. El document localitzat, al fons de la Generalitat a l'Exili de l'Arxiu Nacional de Catalunya, és una carta adreçada al SERE, en la qual demana el passaport necessari per poder sortir del camp i circular lliurement per França. El seu objectiu és retrobar-se amb la seva dona, el parador de la qual ha localitzat en un refugi de Bellach (Aute Vienne) gràcies a l'eficient xarxa d'informació teixida per l'exili català. Però no es vol quedar a França, per la qual

cosa explicita: *“Que por ese comité se hagan los trabajos oportunos para que por la embajada en Francia se le conceda los pasaportes necesarios para la entrada en aquel país”*. “Aquel país” no és altre que Mèxic, que ha obert les portes als refugiats espanyols que hi puguin arribar. Una setmana després d’aquesta comunicació adreça una altra carta, datada el sis de juny, a Miquel Santaló, resident a Cotlliure, cap del seu partit a Girona, exalcalde de la ciutat, exconseller de la Generalitat i exministre de la República. Li escriu confiat que la coneixença d’una personalitat com Santaló el podrà treure del pou. El pou és el camp número 1 d’Agde, en un barracó on s’està amb 200 persones entre les quals hi comptem 32 compatriotes seus. Un lloc molt desconnectat, malgrat la proximitat, respecte de l’esmentat camp dels catalans, el número 3, controlat per ERC. En la crida desesperada que fa a Santaló, escriu: *“Vós comprendreu perfectament la nostra situació i us fareu càrrec de la mateixa, ja que aquí, mancats de tot, la vida cada dia es fa més difícil; malgrat això, cap queixa sortiria dels meus lla-vis, doncs els homes demostren ésser-ho precisament en els moments més difícils, però tinc el deure de vetllar per la salut de la meva esposa, també en un refugi, i és per això que em dirigeixo a vós per a demanar-vos, si és possible, el que tant a la meva muller com a mi ens incloguin en una de les primeres expedicions que surtin cap a Mèxic o allà on el partit designi.”*

Santaló no és l’últim en rebre una carta d’Aleixandri. Dos dies després, el 10 de juny, escriu a l’antic home de confiança del president Macià, Frederic Escofet, a qui Aleixandri coneix de l’Àfrica, on el primer era militar de carre-

ra i ell soldat de lleva en el servei militar. Li demana “*si em podeu facilitar alguna orientació sobre els moments actuals, doncs formant part de la comissió del camp (coordinació) ens trobem bastant mancats de notícies per a poder complaure els companys que amb nosaltres conviuen*”. En el mateix escrit també reitera la petició d’embarcar cap a Mèxic. En el cas de Santaló, no s’ha localitzat cap resposta. En el d’Escofet, la carta de resposta consta en un inventari com a tramesa el 21 de juny, però no ha estat localitzada. Aleixandri no es dona per vençut. El 28 de juny, el destinatari d’una nova missiva és el metge i polític d’ERC Carles Martí Feced (Alzira 1901-Barcelona 1982). Llegint la carta comprovem que no és el primer cop que li escriu, ni tampoc l’última que redactarà per demanar suport als seus coneguts. El 27 de juliol adreça una nova comunicació desesperada a Miquel Santaló, ara a París, de qui es dedueix que ha rebut resposta a la carta anterior. És un prec angoixat: “*Una vegada més us prego tingueu interès en les fitxes per a la nostra expatriació a Mèxic, doncs les condicions no pròpies sinó de les nostres famílies a França són insostenibles.*” L’última carta d’Aleixandri localitzada als arxius de la Generalitat està datada l’1 d’agost d’aquell 1939, dirigida novament a Martí Feced. És una súplica: “*Us restaria agraït si em poguéssiu indicar les possibilitats d’embarcar més o menys prompte, doncs per la tensió nerviosa que ha viscut durant aquests mesos d’exili i la manera que va tindre que marxar de Catalunya, tinc la meva esposa físicament esgotada en un refugi, i davant del temor acudeixo a la vostra representació amb el prec –que no dubto serà atès– d’accelerar si és possible la nostra partida.*”

Des de Marsella per aquelles dates ja ha salpat el *Sinaia*. L'*Ipanema* i el *Mexique* els segueixen. I el *Winnipeg*. Vaixells amb republicans que marxen a Sud-amèrica. Joaquim Aleixandri resta a terra. L'altre gironí al qual estem seguint la pista sí que salpa. No ho farà immediatament, sinó al cap de dos anys d'incerteses. Emili Blanch viatja a bord del vaixell francès *Marechal Lyautey*, que surt de Marsella el 8 de setembre de 1942. El seu relat és apassionant: "*Els catalans acollits a Montpeller embarcàrem a Marsella a bord del vaixell francès Marechal Lyautey, que ens portà fins a Casablanca i des d'aquest port marroquí emprenguérem la travessia de l'Atlàntic cap a Mèxic en el transatlàntic portuguès Nyassa, desembarcant a Veracruz els primers dies d'abril de l'any 1942.*"

La marxa esdevé tot un calvari de perills i contratemps, en una travessia que ha esdevingut mítica perquè en aquest vaixell hi viatgen autèntics pesos pesants de la cultura i política catalana, com el garrotxí Antoni Dot Arxé, el mallorquí Anton Maria Sbert o els ebrencs Joan Cid i Mulet i Artur Bladé i Desunvila, a més de pesos pesants en el sentit estricte de la paraula, ja que un dels passatgers més il·lustres és el mític boxejador Josep Gironès, batejat per Josep Maria de Sagarra com "els punys de Catalunya". Un altre passatger il·lustre és el principal prohom gironí a l'exili, Miquel Santaló, que viatja amb la seva família. Així descriu Emili Blanch el viatge: "*En la travessia de l'Atlàntic Casablanca-Veracruz fórem obligats a fer escala a les illes Bermudes, on les autoritats angleses ens sotmeteren a llargs interrogatoris individuals en el curs dels quals un dia, de sobte, el capità del nostre vaixell ens va ordenar, de manera*

peremptòria, exercicis de salvament, enmig d'un espantós udolar de sirenes. Però no es tractava d'un exercici sinó d'una veritable temptativa de salvament. La veritat era que un submarí alemany havia transmès l'ordre al capità del Niassa de preparar-se per comparèixer quan el submarí sortís a la superfície. En saber la veritat de la situació vàrem continuar els esforços del salvament, amb l'ai al cor però disciplinadament, i quan ja estàvem a punt de pujar als bots salvavides, veiérem estranyats com el submarí, que ja havia fet superfície, tornava a submergir-se ràpidament. El canvi radical de la situació era degut a que una esquadrata d'avions bombarders nord-americans s'estava apropant a gran velocitat i a la poca estona varen començar a llançar càrregues de profunditat explosives que aixecaven unes columnes d'aigua fantàstiques. No ens poguérem enterar de com va acabar la persecució perquè el Niassa va posar-se en marxa ràpidament, allunyant-nos del perill [...] A Veracruz ens esperava l'expresident del Tribunal Suprem de Catalunya, senyor Josep Andreu i Abelló el qui [...] va acompanyar els nouvinguts fins a ciutat de Mèxic, on va començar la penosa i àrdua empresa de cercar feina i un allotjament privat." Afortunadament, aquest relat és fàcilment contrastable i verificable llegint les memòries d'Artur Bladé i Desumvila, que viatjava a bord del mateix vaixell i que descriu de manera similar els mateixos episodis del periple.

2. Estiu 1940 - estiu 1945. La lluita continua

Una segona etapa de l'exili és la que engloba el període 1940-1945. La lluita continua. El primer any d'aquest quin-

quenni és el de l'ofensiva nazi a l'Estat francès; el que tanca el període és la data de l'alliberament, l'arribada de la pau i la concessió de l'estatut de refugiats polítics als exiliats.

Mentre, com hem vist, una part de l'emigració catalana arriba a Amèrica, la gran majoria resta a França. Entre maig i juny de 1940 la derrota francesa és clamorosa i al sud del país pren forma la ficció de govern encapçalada pel vell mariscal Pétain, que s'instal·la a Vichy. Ficció de govern en tant que titella de l'Alemanya nazi, però un poder absolutament real en la seva funció de repressió, de la qual els refugiats republicans seran presa preferent.

On és Aleixandri? Ho trobem explicat per ell mateix en un dels seus quaderns de memòries: *“Em van evacuar (probablement del camp de Sant Cebrià) el 14 de juny de 1940.”* Una data emblemàtica, el 14 de juny: les tropes nazis entren a París. A partir d'aquí, els refugiats que no han aconseguit fugir a Europa ni han retornat a l'Espanya franquista opten per ingressar en la resistència francesa o ocultar-se en boscos o muntanyes. Això els que poden triar, perquè molts restaran presoners i alguns acabaran als camps nazis, entre ells gironins com Josep Bartra, Joan Gasau, Josep Ribas o Gregori Verdaguer, segons el recull fet per Montserrat Roig als anys setanta. Entre els papers d'Aleixandri hem trobat referències a la seva incorporació a una companyia de treballadors forçats i al seu pas pel camp de Varennes, durant el mateix any 1940. Acabarà escapant i passarà bona part de la Segona Guerra Mundial amagant-se pels boscos amb colles de fugitiu com ell, ocultant-se de francesos i alemanys alhora i treballant en feines ocasionals.

El 26 d'agost de 1944 París és alliberada de l'ocupació alemanya. La derrota del nazisme a França és un fet i els exèrcits comencen a replegar-se desconcertats. Aleixandri, ja reunit amb la seva esposa Rita, malviu des de 1942 treballant de bosquetà en un racó de món de la Borgonya. En tenim notícia de la seva pròpia mà el 25 de juny de 1945: *“Els alemanys han passat per ací a les 4 del matí [...] aquests em criden i em demanen la documentació, els dic que la tinc a casa. I diuen ‘espanyol, sense documentació: terrorista’ i no els puc treure d'aquí. De totes maneres no em maltracten pas, em porten davant llur oficial i li expliquen i em tenen detingut durant tres quarts o una hora, mentre ells registren totes les cases, durant aquest temps, cap mala paraula, cap mal tracte. Constantment, però, vaig tenir apuntada darrere l'esquena una metrallera. [...] Veig sortir de casa a la meva muller i ho dic a l'oficial [...] davant d'això me la fa cridar i en veure que jo li havia dit la veritat va venir ell i dos més fins a casa nostra perquè li ensenyés la documentació. Una vegada efectuat això vaig quedar lliure i, cosa estranya, em varen presentar excuses.”*

3. 1945-1955. De la porta oberta a l'esperança al cop de porta

La tercera etapa, la de l'esperança, s'obre aquell mateix 1945. En primer lloc, perquè la victòria de la democràcia a Europa fa pensar que la taca d'oli aliada es pot estendre Piri-neus avall. Paral·lelament, l'Estat franquista publica un decret d'amnistia per propiciar la repatriació, un cant de sirena que la majoria d'exiliats ignorarà perquè sembla més

una trampa que una mà estesa. Aquest segon període avança lentament com una ombra entre l'any 1950, quan l'ONU permet als seus membres establir relacions diplomàtiques amb Franco, i el 1955: Espanya és admesa a l'ONU com a membre de ple dret. Entremig, l'octubre de l'any 1954 es promulga un nou decret franquista que flexibiliza el retorn, tot i que no eximeix de la repressió. Són els anys de les repatriacions d'alguns dels gironins que hem vist marxar a principis del 1939. L'editor Josep Maria Dalmau torna el 27 de febrer de 1946; l'agost d'aquell mateix any ho fa el metge Eliseu Jubert, que troba la seva consulta de la plaça del Vi totalment desmantellada; el farmacèutic de la plaça de les Castanyes Lluís Ribas Crehuet travessa la frontera el juliol de 1947; el sastre Julià Ripoll s'instal·la al número 20 del carrer del Carme el setembre de 1947, els mateixos dies en què també abandona l'exili el doctor Francesc Burch; Laureà Dalmau torna el 1948 el mateix any que Pompeu Pasqual, el qual ve de Xile. La llista és llarga. L'acabarem amb Emili Blanch, al qual havíem perdut la pista a Mèxic: torna el març de 1948.

Entre els que no tornen, bé perquè tenen delictes de sang pendents de condemna, perquè no poden superar la por de les possibles represàlies, bé perquè han començat un nou projecte de vida en els nous països d'acollida, hi ha Joaquim Aleixandri. En aquella època manté una intensa activitat epistolar amb antics companys de files i mira de refer els contactes amb el seu partit a l'exili. Tant en aquestes cartes (conservades gràcies a les còpies que en feia abans d'enviar-les) com en alguns textos de les seves memòries ja es comença a notar un cert desencís, una certa presa de

consciència que el retorn a casa i, sobretot, la deposició del dictador, és cada cop més una utopia: *“A les acaballes de l’any 1947 i després de 9 anys d’exili que, com una agonia lenta i depauperant, hem passat a França esperant sempre que, per un mitjà o altres poguéssim retornar a les nostres llars, d’on fórem foragitats per la força de les armes franquistes, comencem aquesta espècie de diari per bolcar-hi les nostres inquietuds, els nostres dolors i així mateix les nostres desil·lusions [...] No he estat mai dels que han cregut que el retorn a la pàtria era fàcil com bufar i fer ampolles, però sí creia que els prohoms polítics tindrien més cura per Espanya que no pas per llurs diferències personals [...] L’exili és trist i dur i amb la negra perspectiva de l’esdevenidor. Per a uns, els pobres, els honestos o els tontos, és esgotador i és la pèrdua de les il·lusions més estimades, és l’enfonsament de tota la vida. [...] D’altres, persones que a Espanya o a Catalunya no eren res, aquí a França mangonegen i porten la direcció de les coses. [...] D’altres per temença a les responsabilitats que a Espanya se’ls pugui exigir, viuen esplèndidament per França, Anglaterra o Amèrica. D’altres, perquè s’han situat i s’han creat una posició, sigui per llur intel·ligència, sigui per llur diner, sigui pel que sigui, el resultat és el mateix, aquests no tenen pressa perquè s’arregli l’assumpte. Els únics que sentim l’enyorança, la pèrdua, els nervis que aquest exili és llarg, pesat i dur, som els de sempre, els que ens hem de guanyar la vida terriblement amb treballs als quals no estàvem acostumats i els que tenen llur família a l’altra part de la ratlla. Perquè, no ens enganyem, hi ha pocs dels alts personatges que hagin deixat la seva esposa i fills a Espanya.*

Nosaltres veníem a peu i ells anaven amb cotxe, i ells continuen anant a cavall i nosaltres a peu.”

Una consciència creixent d'isolament i fracàs que el portaran a fer algunes tímides temptatives de repatriació. Així, el 15 de març de 1948, anota en el seu diari personal: *“He rebut unes lletres dels meus pares dient-me que vagi cap Espanya, que no m’ha de passar res. El meu germà està segur que puc anar-hi amb tota tranquil·litat, els altres germans no es volen exposar a fer cap pronòstic, això vol dir que no estan segurs que no em passi res. Ho reflexionaré, però no ho veig massa clar.*” Un any i mig després, l’octubre de 1949, en una carta adreçada a la seva germana Teresa i el seu cunyat Joan Rustullet, a Girona, comenta a Teresa: *“Ens dius en la teva última carta que han arribat a casa molta gent; què vols, així és el món, amb influències i diners s’aconsegueix tot i com que nosaltres no tenim ni l’una ni l’altra, a pesar del nostre desig de venir cap a casa, hem de quedar-nos en aquestes terres [...] han passat deu anys, deu anys que pesen sobre nosaltres com el plom, i qui sap encara els que passaran abans de poder veure’ns, si és que aquest dia arriba.”* El desig del retorn, almenys de l’acostament, i alhora la frustració de no poder fer-ho es reprodueixen en una altra carta conservada per la seva germana Teresa. Està datada el 21 de juliol de 1950, i s’hi llegeix: *“Ens dius en la teva que has fet unes gestions prop d’un oncle d’un amic teu i que aquell estaria disposat a donar-me feina [...] tant la Rita com jo estariem disposats a anar-nos-en a Perpinyà o a on sigui [...] És clar que estem disposats, sempre que sigui una cosa segura, doncs com podeu comprendre jo no puc anar-hi sense estar segur del treball*

i l'allotjament, i per altra banda no dispo dels mitjans materials per fer aquest desplaçament [...] El nostre major desig seria estar quan més a prop millor, si pogués ser a la nostra pròpia pàtria, i si no ho fem és a causa de la manca de mitjans materials per fer aquest desplaçament.”

Aleixandri no es mourà de Grandchamp, a més de mil quilòmetres de Girona. Aquell juliol de 1950 té 44 anys. D'aleshores ençà treballarà de llenyataire per un sou de misèria, en uns boscos la major part de l'any nevats o humits, mentre les forces l'acompanyaran. Porta onze anys lluny de casa i al seu calvari personal encara li queden algunes estacions. Mentrestant, altres gironins, si és que no han tornat s'han anat més o menys situant: Miquel Santaló a Mèxic, Antònia Adroher a París, entre tants altres repartits, majoritàriament per la geografia francesa o sud-americana.

4. 1955-1977. Una situació de no-retorn

En aquest punt s'inicia un quart període, des de finals dels cinquanta fins l'any 1969. La dictadura obre una porta de servei que no evitarà en alguns casos la presó o la humiliació, però que propiciarà el retorn d'un gruix considerable d'exiliats. Un decret del 1961 dona sis mesos per acollir-se a l'amnistia de 1945. El 1965 es decreta un indult general, se suprimeix el registre de penats i es remeten les penes per delictes no previstos en l'indult de 1945, tot i que encara cal sol·licitar un certificat en els consolats i acollir-s'hi. El 31 de març de 1969 es declaren prescrits tots els delictes de la guerra. Finalment, mort el dictador es promulga la llei d'amnistia del 1977.

Aleixandri no torna. La seva vida ha caigut en un pendent de desesperació iniciat amb la mort de la seva dona Rita, el gener de 1956. La salut també li falla i cada cop li és més difícil treballar de bosquetà. El dietari personal és una crònica terrible, el testimoni d'un vençut per l'ene- mic i per la vida. Ho relata així: *“I jo ¿per què he de lluitar? Tot al llarg de la meua vida ha estat una lluita constant, ferotge, aferrissada, jamais el meu coratge ha estat feble, fins avui. Però jo he lluitat per un ideal, he lluitat per una causa que creia justa, he lluitat per enlairar-me, he lluitat perquè dintre meu sentia les ànsies de renovació i perquè la meua vitalitat no em permetia està quiet... i quan totes les esperances de joventut s'han vist estroncades, quan totes les il·lusions han caigut per terra, quan tot ha estat perdut, jo he lluitat i he lluitat perquè tenia al meu costat una persona aïmada, perquè tenia la meua esposa; però avui, però avui, per qui lluitar, per qui lluitar, la lluita no té cap significació... cap fita... cap horitzó [...] És per aquest motiu que la nostra vida és trista i fosca, doncs no podem tenir res d'allò que desitjaríem, escoltar bona música, tenir bons llibres...”*

És, naturalment, un testimoni que, si bé pot servir per descriure la situació d'un determinat col·lectiu, no es pot utilitzar com a paradigma de tot l'exili. A banda dels que, més tard o més d'hora, aconsegueixen tornar, n'hi ha que refan la seva vida lluny de casa o, millor dit aconsegueixen construir-s'hi una nova llar. Deixen, d'alguna manera, de ser exiliats i passen a ser immigrants. Aleixandri serà del grup que patirà més per normalitzar la seva situació. Un text seu del setembre 1961 ens ajuda a copsar el canvi brutal que

opera l'exili en la vida dels que el pateixen. Fa vint-i-dos anys que ha deixat el seu país quan escriu: *“Ahir dimarts vaig anar a Dijon per acompanyar un català que fa poc que ha vingut de casa nostra a treballar ací a França. Va ser ell que va pagar totes les despeses. Dijon és una ciutat que em va agradar molt. És la primera vegada que surto d'aquest forat que és Grandchamp i és la primera vegada després de l'any 1939 que he pujat al tren [...] Els seus hotels, els seus bars, els seus restaurants, els cines, el comerç i la indústria [...] jo en vaig quedar encantat i al cap de 10 minuts que m'hi passejava ja em semblava que hi estigués aclimatat [...] Vàrem anar a dinar a un bon restaurant amb tot el confort i quan vaig veure les estovalles, la cristalleria, les forquilles i ganivets, el bol per a rentar la fruita i rentar-nos els dits de les mans, em va semblar que em trobava davant d'un avui molt temps separat de mi, i automàticament vaig servir-me altra vegada dels diferents objectes de la taula, no amb la mateixa senzillesa d'abans, però de xic en xic em recordava de tot.”*

5. 1977-200... Tornar, a on?

La llei d'amnistia de 1977 permet el retorn indemne de tots aquells supervivents que porten 37 anys sense veure la seva terra. És en aquest punt on, oficialment s'acaba l'exili del 39. Només oficialment: hi ha exiliats que per diversos motius no tornen, bé perquè s'han establert en els països d'acollida, bé perquè són massa grans per emprendre un nou viatge, bé perquè es resisteixen a tornar a un país que és el seu però que no reconeixen. Aleixandri torna a trepitjar

Girona el setembre de 1979. Han passat quaranta anys i sis mesos des que en va marxar. Ell en té setanta-tres. S'està un mes i mig a la ciutat, visitant els seus germans i germanes. El 13 de desembre, ja novament des de Grandchamp, transmet a Teresa les impressions que n'ha tret: *“Jo no em penedeixo d'haver passat un mes i mig a casa nostra i de la satisfacció i el contentament de trepitjar, després de 40 anys, la terra catalana [...] Després de 40 anys d'exili i a la meua edat sols es desitja una cosa: tornar a veure la Pàtria i la família, i després, passi el que passi. Jo he tornat a Catalunya i us he vist a tots vosaltres. És tot el que desitjava...”*

Joaquim Aleixandri viurà al seu exili francès fins el setembre de 2002, on mor a l'edat de 96 anys. En aquell últim període aconseguix, tot i que amb modèstia extrema, portar una vida tranquil·la escoltant òpera a la ràdio i en un vell tocadiscs, llegint, seguint l'actualitat política catalana des de la distància però intensament, com revela la correspondència amb la seva germana Teresa; ensenyant a la mainada del poble el joc de les dames (avui hi ha a Grandchamp un campionat d'aquest joc que porta el seu nom) i encarregant-se de la petita biblioteca situada al primer pis de l'Ajuntament fins que les cames, a tocar dels noranta anys, ja no li permeten pujar les escales. A la seva mort, apareixen més de seixanta anys de la seva vida consignats en un plec de llibretes abandonades al seu domicili d'expatriat que, cruel ironia de la vida, és al número 2 de la Rue Enfer: el carrer de l'Infern.

Bibliografia

- CLARA, Josep, sobre el retorn d'alguns exiliats, a *Temps de post-guerra. Estudis sobre les comarques gironines (1939-1955)*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials. Girona (2000).
- DIVERSOS AUTORS, *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées*, Presses Universitaires du Mirail. Tolosa de Llenguadoc (2004).
- NÉMIROVSKY, Irène, *Suite Française*, RBA-La Magrana (2006).
- RIBERA, Carles, *Notícia d'un Republicà. Biografia i textos de Joaquim Aleixandri*, Centre d'Estudis Selvatans / Ajuntament de Caldes de Malavella (2006).
- ROVIRA I VIRGILI, A, *Els darrers dies de la Catalunya Republicana*, Curial, BCN (1976).
- SEGHERS, Anna, *Trànsit*. RBA-La Magrana (2005).